

VI

Настав жовтень.

Небо звисало одною сірою, мрячною масою над землею.

Великий ліс, що задержався коло села, виглядав поважно і стурбовано, і лиш десь-не-десь дрижало замираюче пожовкле листя на чорному гіллі, зеленілась якась витривала ростинка на землі, зрештою лежали лиш грубі верстви обпалого листя у пнях дерев і панувала тиша...

Над лісом виглядало інакше. Густі маси мряк, здавалося, лежали в лінивих формах, у німій боротьбі з чимось. Магічна сила лісу силувала їх клубитися над його понурим верхом, між тим коли їх тягнуло в далечінь.

І потяглися в далечінь.

У сумовитих неповоротних постатях простяглися над голими стернистими полями, доки око сягало, одностайно, сіро, знімаючися й упадаючи, неначеб шукали відповідного місця, де б могли сформуватися в хмари. Так тягалися, блукаючи цілими днями. Відтак згубилися, і на полях стало ще пустіше.

Земля здавалася ще чорніша й голіша, і мимоволі прокинулася туга. Тяжка, пригнітаюча туга, що укладалася над усім, гризлива туга, якої сила остільки зростала, оскільки йшло до днини. Ніжний дощ росив безнастанно. Нечутно усувався з понурої висоти, розкладав повітря і розсівав смуток холодною мокротою. Такого одного дня покинув Михайло своїх батьків і свою землю.

Сава лишився останньої ночі перед його від'їздом у сільській хаті на варті, а Михайло ночував із родичами в бурдею. Мусив досвіта вирушати з батьком у місто, а мати рішилася сим разом остатися до повороту батька при худобі і бджолах у полі. Останній вечір хотіла перебути з сином.

Плакала ненастанно. Раз у раз заглядала до його клуночка, чи все вложила йому, що постановила, чи чого б йому ще не потрібно. А переконавшись за кожний раз, що все було так, як склала, почала турбуватися, що йому все відберуть у касарні і при вступі до служби.

Ані син, ані батько не могли її в тім згляді цілковито успокоїти. Оба гляділи в будуче життя, як у ніч. Було для них зачинене. До того володіло ними пересвідчення, що у війську панувала над усе строгість. Безоглядна й безпощадна, одинока строгість.

Раз у раз споглядала на сина, як виглядає. Неспокійними очима вигрібувала щось із його обличчя. Відтак питала:

— Чого тобі ще треба? Може, тобі чого треба?

Він не відзивався. Його очі заходилися грубими слізьми, і він відвертався від неї. Слова покидали його, одно по другім губилися в його душі, і він німів. Та проте ніколи не чув у собі стільки відтінків чуття, як тепер... Коріння його душі хиталося, а хвилями вривалося десь у бездонній якійсь глибині. Глухо, без лоскоти (гамору). Проти того никло все, що б не сказав. Та й не знав би, що сказати...

— І не мордує нікого, і не ріже, а мучиться, як той, що лежить у крові! — сказала заплаканим голосом Марія, коли він вийшов надвір, а вона поралася із сніданням сірого поранку при світлі в бурдею.

— Або то вже все? — відказав Івоніка. — Кров страшна, але... ей боже!! — махнув рукою й занімів. Не доріс до того, що відчував і що в'язалося довкола нього й над ним невидимими тисячними ниточками...

.....
Насилу їв Михайло снідання. Горло було у нього, мов зашите. Найрадше був би плакав, як мала дитина. Йому здавалося неможливим, зовсім зрозумілим, що мав уже зараз, за годину все

покидати. Навіки, може, покидати...

Бувало часто, що при війську вмирили. Навіть тато казали раз одному знайомому, що таке буває часто.

А його тато не говорили ніколи чогось, що не було правдою.

Старий Івоніка здавався від усіх найбайдужнішим. Сповняв свою звичайну працю. Обійшов худобу, заглянув до бджіл. Обійшов стоги, однак, коли бачив себе на хвилину сам, стогнав тяжко. Щось, мов камінь, лежало йому в мізку, він не міг того усунути. «Михайло йде!» Поза тим не був в силі більше думати. Воно всисало в себе все інше рухливе. Лишило лиш одно свідоме: «Михайло йде!»

Надворі зверталася до нього рівна, чорна, землиста просторінь і говорила тисячними очима і устами: «Михайло йде!»

Все тхнуло тою свідомістю. Звисало у воздухах і в одностайній сірині небес.

Неспостережена трагедія, що з'являлася всюди на невидимих пальцях щодня, прокинулася і на полях...

Одно коріння виривалося й уривалося. Нечутно, невидимо, в супроводі глухого мовчання, без барв і голосних рухів, в самій щоденній одежі...

.....
Михайло вступив до стайні. Там стояли його пишні воли й одна корова з кривими рогами, що належала до Сави. Всі три штуки обернули ліниво голови за ним, дивилися й жували. Він обняв їх за порядком за шию і притиснув до себе. Такі добрі звірята... а мале теля, що було в малій із різок сплетеній кучці в одному куті стайні, скочило при його приближенні на рівні ноги й витріщилося на нього великими сполоханими очима... Що се мало таке бути? Він приступив до нього і хотів його погладити, але воно відскочило з жахом від нього і гляділо за ним недвижно ще довго, хоч його вже давно не було в стайні...

— Тату, принесіть мені мою сопівку, як прийдете другий раз до мене до касарні! — просив він старого, вступаючи до хати. — Може, я коли заграю собі на ній; тепер мені не хочеться якось її брати!

Старому задрижало щось коло кутиків уст, а Марія прикрила долонею губи. Вона плакала нечутно, бо Івоніка сварив її, що своїм плачем завдає синові лиш жалю.

— Що вже ти там, синку, награси! — сказала здавленим голосом, уривано і силувалася всміхнутися, та замість того вибухла голосним плачем.

Усі плакали. Михайло приступив до неї.

— Перестаньте, мамо, — сказав. — Мені й так серце каменем лежить. Перестаньте, мамо, та й бувайте здорові!

Взяв її руку й підвів до уст.

Вона цілувала його раз по раз у голову і притискала до грудей.

— Бувай здоров, Михайлику, бувай здоров! Не забувай за мамку; вона стара і слаба і може вмерти... Михайлику, прийди скоро назад, верни скоро-скоро...

Не могла докінчити. Плач знов прокинувся в горлі.

— Я прийду, мамо, певно прийду: може, на різдво...

— Ой, прийди! — І махнула рукою.

— Пришліть пшениці і приходіть!

— А видиш? — зойкнула вона і розплакалася гірким, розпучливим плачем. Івоніка квапився. Мусили йти до сусіднього села піхотою і тільки звідти мали сідати на залізницю.

Відтак вийшли всі троє з бурдея.

Ніжний, ледве помітний дощ росив униз, і маси мряки звисали над землею. Далеко вокруги тягнулися стерні, і великі громади кавок (галок) кружляли у воздуху, випочиваючи від часу до часу

на гіллі дерев малого ліска, приналежного до бурдея, або і на самім бурдею.

Михайло оглянувся ще раз. Його око огорнуло ще раз цілу просторінь, що розкинулася перед його зором, і прощався несвідомо з нею. Так часто обробляв її плугом, знав так докладно, де була плодovита й товста, а де вогка й болотиста. Там пишлася рік-річно перед ним у покірній гордості пшениця, а там ріс овес, а тут, недалеко бурдея, простягалось майже щороку біле море цвітів гречки, а тут, направо, зеленіла конюшина, а там, далі, шелестіла тайком кукурудза, і все так тягнулось всюди на відміну, і лише що сей кусень поля належав сьому, а той тому.

— Бувайте здорові, мамцю, бувайте здорові! — звернувся ще раз до матері. Він зняв капелюх із голови й поцілував її востаннє в руку.

Пішов...

.....

Мряка уклалася між них.

Мати стояла ще довго коло бурдея і дивилася за чимсь. Не рухалася. Одягнена майже вся біло, здавалося, перемінялася в якийсь білявий стовп і, перейнята самим болем, мала розійтись з імлюю...

— В сирітство ідеш... — шептали її уста, — в сирітство... а нас лишаєш старими сиротами...

Повторяла се майже несвідомо. Її слізьми затемнені очі супроводжали сина чимраз далі й далі, а відтак, немов оловом обтяжена, вернула сама назад. Тижні минали, нім слово і слъзи опустили її...

.....

Він оглядався ще кілька разів назад. Бурдей виглядав здалеку мов земляний горбок з двома скляними очима.

Відтак спинився його зір на «сусідньому» ліску, перед котрим злякалась була свого часу Анна.

Він лежав темний і тихий. Здавалося, глядить прямо на нього...

Несказаний жаль огорнув його в тій хвилі. Неповздержна, дика туга... був би ревнув уголос...

Чи за тою темною шматиною лісу, що дивилася за ним невидимими очима? Не знав. Не знав і не думав над тим. Був у тій хвилі далеко від усього зверхнього й був темний...

Івоніка оглянувся.

— Мама все ще стоїть там? — спитав коротко, здавленим голосом.

— Мама?.. — відповів здивовано. — Ні, пішла вже!..

— Бо ти оглядаєшся...

Хлопець змішався.

— Я подивився лише! — сказав. Відтак, мовби повернув звідки думками, поступив твердим, свідомим кроком і зрівнявся з батьком.

Заніміли і прямували квапною ходою до села. Івоніка засунув свій великий нефоремний капелюх низько на чоло, а очі хлопця прощалися востаннє з усім, що минали.

Минаючи хату Докії, побачили всіх на дворі.

Старий Петро поїв пишну, кокетливу Шагу, Василь — худобу, а Докія годувала дріб,

— Уже в дорозі? — кликнув до них Петро.

— Щасливої дороги й щасливо вертайте!

Станули і привіталися. І Докія приступила до малого гурту.

— Вже! — відповів Михайло.

— І що ж робити? — сказав Івоніка.

— Не журися, мой! — кликнув веселим голосом старий Петро. — Там щось побачиш і навчишся денешо! Ей, коби я був такий, як ти, молодий і здоровий... гей! гей!

Він говорив так голосно і дзвінко, так виразно, що його слова летіли далеко, а з його голосу була геройська неустрашимість і відвага. Відтак засунув капелюх набік і луснув із батога.

— Що, синку, — спитала його Докія ласкаво, — ти смутний, правда?

Підняла чоло вгору, похитала жалісно головою й зітхнула глибоко. Вона згадала в тій хвилі свою Парасинку, що опустила її хату й пішла за чоловіком, і стару Марію.

— А що мамка робить? — спитала зажурено.

— Ай, мама... — відповів Михайло й махнув рукою, не докінчивши речення.

— Так, так! — вмшався Василь (на диво тверезий), потакуючи. — Се вже наша доля така!

Чоловік виносить свою силу і свої дні, як на собачий ярмарок. Ніхто не журиться тим, як він верне назад. А Николайка знали ви? Ви його знали! І він радо йшов до війська, а що з ним сталося? Він був буршем (денщиком) в одного лейтнанта. Мав ще лиш кілька місяців служити і мав іти якомсь на вісім день на відпустку додому. Так як завтра мав іти. Робив лад у хаті, але то було вліті надвечором, і було ще видно, сонце ще лиш зайшло. Робив лад у хаті, щоб усе стояло на місці, як пан любив, бо він був чемний хлопець, і лейтнант любив його. Другий вояк, що чекав з якоюсь книжкою на лейтнанта в покою, взяв до рук револьвер, що лежав на столику, й оглядав його.

«Лиши револьвер, — каже йому Николайко, — бо він набитий!»

«Та що, що набитий?» — каже той.

«Що? Дурню! Може вистрілити!»

«А ти як гадаєш, що я не вмю набитого револьвери в руках тримати?»

Оце сказав. І як лише сказав, а револьвер гримнув, і Николайко лежав уже готовий.

— Господи! Господи! — зойкнула Докія й заломила руки. Всі інші свиснули крізь зуби, а Михайло поблід.

— На, маєш, так приходить смерть! Але вона йому вже здавна стояла за плечима.

— Та й на місці застрілив його? — скрикнув Петро.

— Ні, не застрілив; поцілив у клуб! Він лежав, підпливаючи кров'ю. Ціляй покій закрасив кров'ю, і громада людей збіглась зараз, бо то було при дорозі. Той лейтенант мешкав при дорозі. Мені показували ту хату. Я видів ту хату. Висока панська камениця з великими довгими вікнами.

— А відтак?

— Відтак?.. Лежав кілька місяців у шпиталі, вимучився. сарака (бідолаха), бо йому не могли витягнути кулі. А він був такий здоровий і міцний хлопець, саме такий, як Михайло. Акурат, як Михайло. Аж вилисів відтак. У шпиталі. Борода йому виросла аж по груди, отак... А накінці випустили його цілком на волю. Два жовніри відвезли його додому.

— Ото мала його мамка потіху, як увиділа його такого! — майже заспівала з жалю Докія, похитавши, як перше, головою.

— Мала...

— А тато, сарака?.. — закинув Петро.

— Тато?.. Тато, кажуть, так плакав, що гадали, що минеться (сконає). Нічого не знали. Він не міг писати. Вони писали до нього два рази, але він не відписував. Та й що мав писати?

— Йому вже все одно було... — сказав Петро з легким усміхом і далеко сягаючим тоном.

— А його тато був багатий газда! Мав поле, мав худобу, вівці...

— Яким чоловік іде, то знає, але як поверне, то не знає! — обізвалася знов турботно Докія. — Се лиш бог знає!

— Се лиш бог знає! — повторили інші всуміш. — Се лиш бог знає!

Вони всі любили й поважали Михайла й цікавилися щиро його долею. Тепер кожде глянуло на молодого хлопця зі співчуттям.

Він стояв он тут нерішимий і оглядав то свій клуночок, то товарину.

— Ти уважай, синку, як будеш брати яку стрільбу в руки, аби, не дай господи, не лучилося

тобі яке нещастя. Ніколи не можна знати, звідки воно приходить! — остерігала поважно Докія.

— Він обережний! — обіззався нараз Івоніка, що мовчав досі уперто. — Він дуже обережний...

— Я того не боюся! — відповів Михайло, насилу усміхаючися. — Я якщо не мушу, то й ніколи не взяв би стрільби до руки.

— Ні, ти мій паничику, се вже я знаю! — гукнув весело старий Петро. — Я знаю, що ти убивасш зайці буком!

— А то, може, не добре? — відповів, усміхаючися, хлопець. — Мені не треба ні пороху, ні шроту (дробу)! Я таки зроду не любив стрільби! Стрільби чи там пістоля унікав я з дитинства. Воно скрите й небезпечне, мов нечисте.

— Ой, правду кажеш; ой, бігме, що правду кажеш! — притакнула Докія.

— Ну, але тепер ходім! — обіззався твердо й різко Івоніка. — Час не стоїть.

Він був глибоко зворушений розмовою знайомих, але не зраджував себе. До того було йому дуже прикро, що зайшли в таку розмову перед Михайлом. Відчував, як хлопець в'янув під враженням оповідання.

— Ні, ні, не стоїть! — кликнули всі троє в один голос.

Відтак стиснули мужчини Михайлові руку, бажаючи йому щастя й здоров'я на дорогу й на будуче, а Докія, котру Михайло поцілував у руку, поблагословила його.

— Дай тобі боже добрих днів і доленьки доброї! Не забувай, синку, за нас та справуйся добре! Добре тобі буде! Доброму всюди добре! Тужити — не тужи, синку, бо однаково треба свій час відслужити. Не бануй за хатою, а на різдво приходи. Ми пшениці наваримо, паляниць напечемо. Приходи коляду доколядувати!

— Та не фудулися вже дуже, як вернеш капралом! — підкинув давнішим веселим тоном Петро. — Вертай та почастьуй дома доброю горівкою. Тато прилагодить. Будемо пити так, що нам у голові шумітиме. Не бійся, все буде добре! Все минеться!

Як минали панський двір, Анна стояла коло брами. Стояла висока, рівна й поважна, мов статуя. Її обличчя було блідаве, а очі гляділи мов із другого світу на батька й сина. Оба поздоровили її, а вона відклонила низенько. Цілу душу вложила несвідомо в сій хвилі у поклін...

.....
Прямуючи до великої одинокої корчми під лісом, що становила граничну точку межі двома селами і все була переповнена гістьми, здибали напроти себе Саву.

Він ішов повільним кроком. Ледве волікся. Закинув руки на плечі, а голову спустив як звичайно вниз.

— Ти не коло хати? — спитав його Івоніка.

— Я ходив до Мендя по тютюн! — відповів звітливо. — Хати не вкраде ніхто! У Мендя ждуть на тебе другі рекрути! — звернувся до Михайла. — Підете разом; бувай здоров!

— Бувай здоров, та й давай позір на все! — просив його Михайло, простягаючи до нього руку.

— Давай ти позір! — відповів йому Сава, засуваючи уперто капелюх набік. — Ти тепер ідеш межі гудзики! Я маю ще час!

— Іди до мами; вони самі, — радив батько. — Будуть плакати!

— Нехай їх ті потішають, що їх сьогодні нагодували! — відповів він, роздувши губи, і обернувся до них плечима.

— Нещастя з тим хлопцем! — сказав Івоніка, зітхаючи. — Ні в чім йому не догода! Мама лишила йому їду — се я знаю!

— Не докоряйте йому, тату, він ще дурний і не буде все такий! — уступився за брата Михайло. Був розжалений до глибини душі, особливо ж по стрічі з Анною, і був би рад бачити все

в мирі, тим більше, що розставався з ріднею і окруженцям на довгий час.

Старий усміхнувся болісно.

— Хто йому рад більше добра, як я? Він добрий, я знаю! І чому не мав би бути добрий?

— Добрий, але обмотаний циганськими вговорюваннями! — відповів Михайло. — Нехай ночує з мамою в хаті на горі, а ви вже самі пересипляйте в бурдею! Як буде сам на полі. буде все до неї забігати. А йому ще не час думати про весілля!

Замовкли.

Звільна й мовчазно вийшли на горбок, де стояв найважливіший у селі будинок — корчма — і злучилися з іншими рекрутами.

Півгодини пізніше вирушило коло вісімнадцять чоловіків і кілька жінок із пропінації (шинку) і звернулися на широкий гостинець, що вів до самої залізничної станції.

Рекрути, побравшись по двоє-троє за шиї, йшли, більша половина з них до крайності розжалена і помимо вчасної пори вже добре підохочена, неправильно, широкими кроками вперед, і вигребуючи з себе голосом увесь запас своїх почувань і запас свого дотеперішнього життя... Співали пісні...

За ними йшли батьки, а цілком наостанку кілька матерів... Се були вдовиці, що йшли. Трималися, мов голуби, вкупі. На своїх плечах несли малі скриньки або клуночки синів. Нарікали голосно на свою сирітську долю й говорили журливо про тяжкі дні, що ожидали їх без синів у недалекому вже часі. Одна, заливаючися гіркими сльозами, співала...

Надвечір згубилася десь мряка, і густий дощ спустився на землю. Падав тихо й заповідав сльоту...

Ворони стрясали зжурено чорне своє пір'я, а над полями розстелилася цілковита пустка.

Малий «сусідній» лісок, що визвірювався неустанно на рівнину села своїми темними очима, закутався в миготливу тишину і ждав...